

OVERBEVOLKTE GEVANGENISSEN EN STRAFRECHTELIJK BELEID Wie schrijft, die blijft ... schrijven

In *Panopticon*, 1980, nr. 3 schreef Tony PEETERS een editoriaal, getiteld 'De gevangenen zitten overvol want de alternatieve sancties doen het niet'. In *Panopticon*, 1984, nr. 3 hield hij 'Een pleidooi voor een radicaal reductionistisch opsluitingsbeleid'. De boodschap was duidelijk: beperk de omvang van de gevangenispopulatie door het stimuleren van alternatieven.

In *Panopticon*, 1988, nr. 1 wijdde ik zelf een editoriaal aan 'Hoe meer zielen hoe meer vreugd? Over capaciteitsproblemen in de gevangenen'. Daarin werd een eerste analyse aangevat van de mogelijke oorzaken van de overbevolking in de Belgische gevangenen, met bijzondere aandacht voor demografische ontwikkelingen, economische evoluties en het strafrechtelijk beleid. Op een studiedag ingericht door de Vrije Universiteit Brussel op 26 maart 1988 werd hierop verder ingegaan, in samenwerking met magistraten en penitentiaire ambtenaren. De collectieve voorlopige invrijheidstellingen van kortgestraften, waartoe de Minister zijn toevlucht nam om de druk van de ketel te halen, bleken aanleiding te geven tot heel wat ontevredenheid, wegens de rechtsongelijkheid en -onzekerheid die eruit voortvloeide. In de werkgroepen betreffende de verschillende probleemcategorieën in de overbevolking (beklaagden, langgestraften, drugsverslaafden, geïnterneerden, ...) hadden interessante discussies plaats over mogelijke alternatieve vormen van afdoening, die een ware reductie van de gevangenisbevolking zouden kunnen teweegbrengen. Een belangwekkende reactie van drie gevangenisdirecteurs (dhr. PIETERS, VANACKER en BOLLEN) volgde in *Panopticon*, 1988, nr. 6, waarbij zij een zeer scherp beeld brachten van de gevolgen van de overbevolking voor het penitentiaire regime en beleid. Tevens schaarden zij zich achter de idee om bepaalde categorieën gedetineerden uit de gevangenis te houden die daar niet in thuishoren: landlopers, minderjarigen, drugsverslaafden, vreemdelingen zonder middelen van bestaan, geïnterneerden.

We zijn nu zes jaar later, en het eerste editoriaal van 1994 wordt alweer gewijd aan de overbevolking in de gevangenen en het strafrechtelijk beleid. Gebrek aan fantasie van de auteur?

Het onderwerp van de overbevolking in de gevangenen heeft mij inderdaad sinds 1988 niet meer losgelaten. De beelden (en geuren) van de meest overbevolkte inrichtingen en cellen, die ik tijdens bezoeken waarnam, evenmin. De overbevolking is sinds 1988 alleen maar toegenomen. Om hieraan het hoofd te bieden wordt verder soelaas gezocht in collectieve vervroegde invrijheidstellingen van relatief kortgestraften (tot 18 maanden) en niet-uitvoering van de kortste en de vervangende gevangenisstraffen. Dit veroorzaakt evenwel de grootste verwarring bij het publiek en zelfs bij professionelen in het strafrechtelijk systeem. 'Niemand

moet nog naar de gevangenis', 'Iedereen komt onmiddellijk weer vrij', 'De wet Lejeune wordt misbruikt' zijn veel gehoorde uitlatingen. En nochtans toont een objectieve analyse aan dat, sinds de jaren vijftig, nog nooit in België zoveel mensen zolang opgesloten werden... Maar de gebruikte lapmiddelen tasten de geloofwaardigheid zelf van het strafrechtelijk systeem aan. Een systeem dat in 1993 overigens een bijzondere publieke en politieke belangstelling 'genoot', als gevolg van ophefmakende vrijspraken, Assissenprocessen, ontsnappingen en gijzelingen. Daaruit bleek nog maar eens dat publiek en politiek enerzijds wel hoge (emotionele) verwachtingen koesteren ten aanzien van 'Justitie', maar anderzijds slechts reageren als er zich incidenten voordoen. Meer dan ooit is er behoefte aan een wetenschappelijke omkadering en discussie van deze problemen. En daarom blijven we schrijven: in het net verschenen boek *Barstende muren* (Kluwer, 1993) heb ik met K. BEYENS en C. ELIAERTS verslag uitgebracht van het wetenschappelijk onderzoek dat wij sinds 1988 verrichten omtrent overbevolkte gevangenissen. Op 29 januari jl. hebben we de resultaten hiervan voorgelegd op een studiedag, die zich mocht verheugen in een ruime opkomst van politici, magistraten, advocaten, penitentiaire ambtenaren, hulpverleners, academici en studenten. Voor de auteurs vormde deze studiedag de noodzakelijke aanvulling op het boek: academici kunnen wel blijven schrijven, maar hopen toch ook reacties te verkrijgen vanwege de direct betrokkenen. Vandaar ook dit editoriaal, waarin ik bondig wil weergeven waarom volgens ons de overbevolking slechts kan aangepakt worden via het ruimere strafrechtelijke beleid, en waarin ik wil oproepen tot reacties vanwege al wie betrokken is bij dat beleid.

Mogelijke oorzaken van overbevolking in de gevangenissen

De meest gehoorde verklaring voor de toename van het aantal gedetineerden, zeker vanwege beleidsmensen, is vrij eenvoudig: de criminaliteit stijgt, dus stijgt de gevangenispopulatie. Hieruit volgt meestal de conclusie dat ook de gevangenis-capaciteit moet uitgebreid worden, vanuit de impliciete veronderstelling dat aan trends in criminaliteit en gevangenispopulaties toch niets te verhelpen valt.

De uitgebreide internationale literatuurstudie, die we verricht hebben betreffende veranderingen in gevangenispopulaties, leert ons echter dat:

1. de relatie tussen criminaliteit en gevangenispopulaties helemaal niet zo eenvoudig en automatisch is; en
2. dat zelfs als er een stijging is van de criminaliteit, het nog een kwestie is van beleid of dit leidt tot een toename van de gevangenispopulatie, en dus zeker of dit leidt tot een uitbreiding van de gevangenis-capaciteit.

Hoe kan dit? In 1988 wezen we op het belang van demografische en economische ontwikkelingen op de criminaliteit: de stijging van de 'criminaliteitsgevoelige' leeftijdsgroepen (jongeren en jong-volwassenen) tot de jaren tachtig, de verslechterende economische situatie die een toenemende discrepantie in inkomen en welvaart teweegbrengt (ook voor de tweede en derde generatie migranten, die in de westerse landen dikwijls in de slechtste socio-economische omstandigheden leven). Maar deze ontwikkelingen beïnvloeden ook het functioneren van het strafrechtelijke systeem, hetzij rechtstreeks, hetzij via de publieke opinie en het politieke klimaat. Voor de rechtstreekse invloed denken we aan de criminologische

studies naar het belang van b.v. werkloosheid en etniciteit op beslissingen in de strafrechtsbedeling. Onrechtstreeks zijn er aanwijzingen dat het publiek minder tolerant is ten aanzien van de toenemende groep migrantenjongeren en illegale vreemdelingen wanneer het het zelf economisch moeilijker krijgt. Dit kan eveneens de visie op criminaliteit en de strafrechtsbedeling beïnvloeden en tot toenemende onveiligheidsgevoelens leiden. Belangrijk is ook hoe de politiek hierop inspeelt: het is gemakkelijker de bevolking voor te spiegelen dat alles beter wordt als de criminaliteit harder aangepakt wordt en als de migranten terug naar huis gestuurd worden, dan wezenlijk de economische situatie aan te pakken (cf. 'Law & order'-bewegingen in de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Frankrijk; verkiezingen van 1991 in België). En een dergelijk politiek klimaat kan effecten hebben op de strafrechtsbedeling: verstrenging van de strafwetgeving, bemoeilijken van vervroegde invrijheidstellingen... Daarom ook is de relatie criminaliteit-gevangenispopulatie niet eenduidig: de definitie van 'criminaliteit', de beslissing betreffende de aanpak ervan (of van bepaalde vormen ervan) gebeurt door het strafrechtelijk systeem, dat zelf uit verscheidene niveaus bestaat en beïnvloed wordt door zowel interne als externe factoren. Ter illustratie: in de Verenigde Staten steeg de geregistreerde criminaliteit tussen 1980 en 1988 met 4%, de gevangenispopulatie met 100% (!), in België stijgt de gemiddelde dagpopulatie gedetineerden opgesloten wegens doodslag/moord sinds 1980 (index in 1991 t.a.v. 1980 = 156), terwijl dit misdrijf daalt in de criminaliteitscijfers (index in 1991 t.o.v. 1983 = 83).

Het belang van het strafrechtelijke systeem wordt nog duidelijker wanneer we het strafrechtelijke beleid vergelijken in landen die een daling of een stijging van hun gevangenispopulatie vertonen, ondanks gelijkaardige evoluties in criminaliteit.

De meeste westerse landen kennen tijdens de jaren tachtig een toename van de gevangenispopulatie, te vergelijken met de Belgische: stijging van de langgestraften, de beklaagden, de gedetineerden opgesloten wegens drugsdelicten of drugsgerelateerde delicten, de gedetineerden met een vreemde nationaliteit. In Europa denken we aan Groot-Brittannië, Frankrijk, Nederland, buiten Europa aan de Verenigde Staten, Canada, Australië. In al deze landen stellen we een verstrenging vast van het strafrechtelijk beleid ten aanzien van bepaalde misdrijven: geweldscriminaliteit, drugscriminaliteit, seksuele misdrijven. En dit op de verschillende niveaus van de strafrechtsbedeling: verstrenging van de strafwetgeving (verhoging van de strafminima, opleggen van een verplichte strafmaat – de zgn. 'mandatory sentences'), verhoogde aandacht bij opsporing en vervolging, bemoeilijken van de invrijheidstelling (cf. instellen van 'beveiligingsperiodes') (voor meer details, zie TUBEX & SNACKEN, 1993). In de meeste landen leidde dit tot grootse uitbreidingen van de gevangenis capaciteit.

Slechts enkele landen ontsnappen aan deze trend, waarvan ik er hier twee wil bespreken: Finland en Duitsland. Beide slaagden erin hun gevangenispopulatie te doen dalen, nadat bewust gekozen werd voor een beleid gericht op reductie van het aantal gedetineerden. In Finland gebeurde dit hoofdzakelijk via wettelijke hervormingen, in Duitsland door gewijzigde attitudes van functionarissen binnen de strafrechtsbedeling, los van wetswijzigingen.

Finland kende traditioneel een hogere detentieratio per 100.000 inwoners dan de andere Scandinavische landen. Eind jaren zestig werd dit geïdentificeerd door wetenschappers, die vaststelden dat dit verschil niet te wijten was aan ver-

schillen in criminaliteit, zoals doorgaans aangenomen werd, maar aan de langere duur van de uitgesproken gevangenisstraffen. Er groeide een consensus om daar iets aan te doen, via het bespreken van de toepassing van gevangenisstraffen en van de duur ervan. Dit is ook gelukt: de gevangenispopulatie daalde van 5.600 in 1976 tot 3.500 in 1992. Dit gebeurde voornamelijk via wettelijke hervormingen: de decriminalisering van de openbare dronkenschap, een maatschappelijke plaag te vergelijken met het drugsprobleem in sommige landen, en de herwaardering van de ernst van de vermogensdelicten t.o.v. geweldsdelicten, resulterend in de verlaging van de wettelijke strafmaat voor vermogensdelicten. Dit laatste bracht een radicale omkeer teweeg in de bestraffing van deze misdrijven: in 1971 werd 37% afgedaan met een geldboete, in 1987 77%; indien toch een gevangenisstraf werd uitgesproken, dan was die gemiddeld korter dan voorheen.

Op basis van dit succes is volgens Finse deskundigen (TÖRNUDD, 1993; LAHTI, 1993):

1. het definiëren van de hoge gevangenispopulatie als een probleem; en
2. een strafrechtelijke filosofie, die rekening houdt met de criminologische bevinding dat bestraffing slechts een marginale factor is in de preventie van criminaliteit. Straf is essentieel een bevestiging van een norm, de uitdrukking van de maatschappelijke afkeuring voor de schending van die norm. De afkeuring op zich is belangrijk, niet zozeer de lengte van de straf. Het neo-classicisme in het Finse strafrechtelijke denken verwerpt bovendien de idee van behandeling ('treatment') of onschadelijkmaking ('incapacitation') van delinquenten als doelstelling van de straf. De conclusie in Finland luidde dat lange gevangenisstraffen niet te rechtvaardigen zijn op basis van een kosten-baten analyse van hun effecten.

Ook in Duitsland werd de hoge gevangenispopulatie als een probleem ervaren, maar dan vooral ten aanzien van de voorlopige hechtenis en de opsluiting van minderjarigen. De aanzet tot een gewijzigd beleid werd hier gegeven door advocaten in 1983, hierin snel gevolgd door parketmagistraten en rechters. Ook de politiek heeft hier een rol gespeeld, met de opkomst van de Groenen, die een reductionistisch beleid in hun programma opgenomen hadden en elementen hiervan door-drukten in de vorming van politieke coalities. De dagpopulatie gedetineerden per 100.000 inwoners daalde van 100,3 in 1983 naar 77,8 in 1990. De toename van de lange gevangenisstraffen werd evenwel ongemoeid gelaten, en zou wel eens de verklaring kunnen vormen voor de nieuwe groei van de gevangenispopulatie sinds 1991.

Beleidsvormen ten aanzien van toenemende gevangenispopulaties

We hebben reeds twee vormen van beleid ten aanzien van hoge of toenemende gevangenispopulaties besproken: het expansionisme en het reductionisme.

Expansionisme wordt gekenmerkt door een constante stijging van de gevangenispopulatie, een sterke overbevolking, uitbreiding van de gevangenis-capaciteit, versterking van de gesloten capaciteit, groei van het personeel (RUTHERFORD, 1984). We zouden hier nog willen aan toevoegen, het geloof dat men door strenge bestraffing en 'onschadelijkmaking' van delinquenten de criminaliteit kan indijken. De reeds vermelde voorbeelden (Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Frankrijk,

Nederland, ...) tonen aan dat dit beleid geen einde stelt aan de overbevolking: de gevangenispopulatie blijft toenemen, de nieuwe cellen zijn snel gevuld en alweer overbevolkt. Begrijpelijk, aangezien het expansionisme niets verandert aan de oorzaken van de toenemende gevangenispopulatie. Bovendien is het bouwen van nieuwe gevangenissen een zeer dure aangelegenheid, zodat de overheid, geprangd tussen budgettaire beperkingen, zijn toevlucht zoekt tot privatisering van gevangenissen. En dat we ook daar bedenkingen bij hebben, schreven we reeds elders (BEYENS, SNACKEN, ELIAERTS, 1992).

Reductionisme beoogt het beperken van de toepassing en de duur van de vrijheidsberoving en is gesteund op een grondig scepticisme ten aanzien van de mogelijke positieve effecten van de gevangenisstraf, het definiëren van een hoge gevangenispopulatie als een probleem, een intolerantie voor overbevolking en het niet uitbreiden van de gevangenis capaciteit (RUTHERFORD, 1984). De concrete voorbeelden (Engeland 1908-1938, Japan 1950-1975, Nederland 1950-1975, Duitsland 1983-1991, Finland 1970-nu) tonen aan dat vooral de zgn. 'voordeurstrategie' (het beperken van de input in de gevangenissen) effect resorteert en dat de beperking van lange gevangenisstraffen cruciaal is in het behoud van de trend.

En waar situeert België zich? Ons land lijkt me een illustratie van wat RUTHERFORD een *stilstand*-beleid noemt: er is de intentie om de toepassing van de gevangenisstraf terug te dringen via alternatieve sancties en straftoemeters worden hiertoe aangespoord, men bouwt nieuwe gevangenissen om oude te vervangen, er zijn pogingen om de discretionaire bevoegdheid tot invrijheidstelling van de strafuitvoerders te vergroten, er is geen werkelijke limiet op de omvang van de gevangenispopulatie en de gevangenis capaciteit (b.v. meerdere gedetineerden op één cel), men vermijdt het fundamenteel in vraag stellen van het gebruik van de gevangenisstraf (RUTHERFORD, 1984). Dergelijk beleid heeft dus zowel expansionistische als reductionistische kenmerken en resulteert uiteindelijk in expansionisme, indien niet consequent gekozen wordt voor reductionisme. Ik vrees dat België nu op dat punt van keuze gekomen is. Vandaar ook de vraag: zijn er in België mogelijkheden voor een waarlijk reductionistisch beleid?

Mogelijkheden voor een reductionistisch beleid in België

Om die vraag te beantwoorden moeten we eerste de basisvoorwaarden voor een dergelijk beleid onderzoeken. Op dit ogenblik is er nog geen uitbreiding van de gevangenis capaciteit doorgevoerd (wel beslist), maar het mogelijke voordeel hiervan gaat volledig teniet door het ontbreken van enige limiet op het plaatsen van meerdere gedetineerden op één cel. Naar de toekomst toe lijkt me vooral het scepticisme ten aanzien van de mogelijke effecten van de vrijheidsberoving essentieel, want dit bepaalt of een verminderde toepassing van de vrijheidsberoving en van de duur ervan haalbaar is.

Theoretisch lijkt er geen probleem te zijn: de gevangenis wordt alom beschreven als het 'ultimum remedium', iedereen in de strafrechtsbedeling lijkt zich bewust van de nadelen van de vrijheidsberoving... althans voor de dader. Misschien

ligt de discussie al moeilijker wanneer men de nadelen voor het slachtoffer en de maatschappij er bij betreft?

In de praktijk, blijkt de Belgische wetgever beurtelings warm en koud te blazen: sommige wetten zijn reductionistisch, andere expansionistisch; alternatieven worden wel ingevoerd, maar krijgen niet voldoende middelen om echt te kunnen functioneren. Bij de magistraten blijkt uit vroeger onderzoek (PEETERS, 1988) zeker heel wat scepticisme ten aanzien van de korte gevangenisstraf, maar geldt dit ook voor de lange straffen? Er zijn aanwijzingen dat het scepticisme het grootst is bij wie het gevangeniswezen het beste kent: de penitentiaire ambtenaren (cf. DE-PREEUW, 1992).

Concreet zie ik drie soorten problemen in België: de mogelijkheden voor de bestaande alternatieven om de gevangenisstraf werkelijk te vermijden, de dualisering in het strafrechtelijke beleid en de overschatting van de effecten van strafrechtelijk optreden in het algemeen op het voorkomen van criminaliteit.

1. De bestaande alternatieven zijn zonder twijfel nuttig, en de meest toegepaste ervan – de geldboete en het uitstel van de gevangenisstraf – hebben in het verleden zeker bijgedragen tot de afname van het aandeel der onvoorwaardelijke gevangenisstraffen in de straftoemeting. Probleem is evenwel dat zij verbonden blijven met de vrijheidsberoving: de geldboete via de vervangende gevangenisstraf, het uitstel via de dreiging met gevangenisstraf. En een dreiging is slechts geloofwaardig wanneer zij bij schending effectief wordt. Daarom stellen we ook vast dat in België rechters bereid zijn om één, twee of soms zelfs meerdere keren uitstel te verlenen, maar bij blijvende recidive dan toch tot een onvoorwaardelijke straf overgaan. En dit betekent niet zelden de herroeping van de vroeger toegekende uitstellen, waardoor de dader plots een vrij lange gevangenisstraf moet uitzitten (SNACKEN, 1986).

2. Vele westerse landen worden gekenmerkt door een toenemende dualisering in het strafrechtelijke beleid. Men wil gevangenisstraffen wel vermijden, maar tegelijk blijven ze de hoeksteen van het strafrecht. Derhalve worden alternatieve afdoeningen voorbehouden voor wie die gunst 'verdient' (minder zware criminaliteit, een beperkt gerechtelijk verleden), terwijl steeds langere straffen opgelegd worden aan wie zich die gunst onwaardig heeft getoond (recidive, zware misdrijven) (KING & MORGAN, 1980).

3. Ondanks de criminologische vaststelling dat het strafrechtelijke optreden slechts een marginale factor is in het geheel van factoren die mensen er toe brengen om al dan niet tot criminaliteit over te gaan, heb ik de indruk dat het effect van strafrecht en bestraffing nog steeds overschat wordt. Ik denk hierbij aan de reeds lang aangeklaagde inflatie aan strafwetten, en de vaststelling dat de wetgever, bij elke ontdekking van een nieuw probleem in de maatschappij – of de verhoogde aandacht voor een reeds lang bestaand probleem – zijn toevlucht zoekt in het optrekken van de wettelijke strafmaat (cf. milieuwetgeving, nieuwe wet op de verkrachting, ...). Ook in de huidige aanpak van de drugsverslaving en de drugscriminaliteit ontwaar ik een overschatting van de mogelijkheden van het strafrecht. Iedereen die geconfronteerd wordt met de problematiek van verslaving (alcohol, tabak, drugs, medicatie, ...) weet hoe hardnekkig het probleem is. Er is geen reden

dat het strafrecht hier meer succes zou kennen dan de andere interveniërende instanties. Maar het strafrechtelijke apparaat is wel het enige dat bij mislukking de strafmaat kan verhogen... En zelfs wat de drugshandel betreft lijkt het strafrecht vooral de lucratieve waarde ervan te verhogen, en leidt het tegelijk tot heel wat verwervingscriminaliteit bij verslaafden die niet over een persoonlijk vermogen beschikken. De overschatting van de mogelijke effecten leidt bovendien tot een toenemend gevoel van onmacht bij de functionarissen in het strafrechtelijk systeem, wegens het ontbreken van positieve resultaten. En de ontgoochelingen met de 'behandelingsideologie' in de jaren zeventig hebben aangetoond dat dit wel eens kan leiden tot een terugvallen op meer repressie ('incapacitation', 'warehousing').

Een reductionistisch beleid lijkt, zoals in Finland, slechts mogelijk wanneer de legitimering van de straf essentieel gezocht wordt in de normbevestiging, het uitdrukken van de maatschappelijke afkeuring van een daad. De afkeuring op zich is belangrijk, maar de aard en de lengte van de straf kan men laten afhangen van het relatieve nut ervan voor de verschillende betrokken partijen: de dader, het slachtoffer, de gemeenschap. Dit moet toelaten meer beroep te doen op alternatieve sancties, die evenwel autonoom bestaan, los van de gevangenisstraf, en op kortere straffen.

Is dit wel haalbaar?

Een aantal wijzigingen zijn zeer eenvoudig door te voeren. We denken aan de reeds lang voorgestelde afschaffing van de wettelijke beperkingen betreffende het gerechtelijk verleden voor toepassing van alternatieve sancties, evenals van de automatische herroeping bij het oplopen van een nieuwe gevangenisstraf van een bepaalde duur.

Maar kunnen we nog verder gaan? Er wordt verwezen naar de zgn. 'punitiviteit' van 'het' publiek, dat altijd maar strengere straffen zou wensen. Heel wat wetenschappelijk onderzoek toont evenwel aan dat de 'publieke opinie' in werkelijkheid een grote verscheidenheid aan meningen vertoont, en dat die 'punitiviteit' zich dikwijls beperkt tot de allerswaarste geweldsdelicten. Over andere misdrijven (de meerderheid van de gevangenispopulatie!) zijn de visies heel wat meer genuanceerd en is er met name veel aandacht voor het nut van de sanctie voor het slachtoffer en de gemeenschap. Vandaar ook de populariteit van alternatieven als gemeenschapsdienst en herstelbemiddeling (WALKER & HOUGH, 1988; VAN DER LAAN, 1993). Ook voor België zijn er aanwijzingen in die richting: we denken aan de recente International Crime Survey van 1992 (VAN DIJK & MAYHEW, 1992) en de positieve reacties rond de experimenten met strafbemiddeling (BAUWENS, 1993). Het lijkt me in ieder geval de hoogste tijd om het fundamentele debat betreffende de strafrechtshervorming en de plaats van de verschillende sancties daarin, aangevat in 1979 door de Commissie voor de herziening van het Strafwetboek en in 1985 verdergezet door Koninklijk Commissaris LEGROS, opnieuw te openen.

Panopticon werd in 1980, precies vijftien jaar geleden, opgericht als een forum voor de bespreking van strafrechtshervormingen. Dit editoriaal wil een (bescheiden) oproep zijn om van dit forum gebruik te maken.

Sonja SNACKEN
5 februari 1994

Bibliografie

- BAUWENS, N., 'Schengen, Experientia docet, Bemiddeling in strafzaken', *Rechtskundig Weekblad*, 1992-93: 351-356.
- BEYENS, K., SNACKEN, S. & ELIAERTS, C., *Privatisering van gevangnissen*, Brussel, VUBPress, 1992.
- BEYENS, K., SNACKEN, S. & ELIAERTS, C., *Barstende muren. Overbevolkte gevangnissen: omvang, oorzaken en mogelijke oplossingen*, Kluwer, Antwerpen, IURCS 26, 1993.
- DEPREEUW, W., 'Peiling naar de opinies van leerlingen, gedetineerden en gevangenisdirecteurs over aspecten van de rechtsbedding: een enquête uitgevoerd door de stichting Pierre Simons', *Panopticon*, 1992: 282-291.
- KING, R.D. & MORGAN, R., *The future of the prison system*, Westmead, Gower, 1980.
- LAHTI, R., *How to make the criminal justice system more efficient, just and humane - the Finnish experience*, 11th International Conference on Criminology, Budapest, 1993.
- PEETERS, E., 'Een straftoemtingsonderzoek bij de correctionele rechter', *Panopticon*, 1988: 38-62.
- PETERS, T., 'De gevangnissen zitten overvol want de alternatieve sancties doen het niet', *Panopticon*, 1980: 265-270.
- PETERS, T., 'Een pleidooi voor een radicaal reductionistisch opsluitingsbeleid', *Panopticon*, 1984: 277-282.
- PIETERS, F., VANACKER, J. & BOLLEN, P., 'Teveel zielen drukt de pret. Bespreking van het probleem van de overbevolking in de gevangnissen', *Panopticon*, 1988: 574-587.
- RUTHERFORD, A., *Prisons and the process of justice*, London, Heinemann, 1984.
- SNACKEN, S., *De korte gevangenisstraf. Een onderzoek naar toepassing en effectiviteit*, Kluwer, Antwerpen, IURCS-13, 1986.
- SNACKEN, S., 'Hoe meer zielen hoe meer vreugd? Over capaciteitsproblemen in de gevangnissen', *Panopticon*, 1988: 1-7.
- TÖRNUDD, P., *Fifteen years of decreasing prisoner rates in Finland, A report presented to a Study Group from Western Australia in 1991 with a Postscript 5 November 1993*, National Research Institute of Legal Policy. Research Communications, Helsinki, 1993.
- TUBEX, H. & SNACKEN, S., *L'évolution des longues peines de prison. Aperçu international et analyse des causes*, 11th International Congress on Criminology, Budapest, 1993, 23 p.
- VAN DER LAAN, P., 'Het publiek en de taakstraf; een maatschappelijk draagvlak voor de taakstraf', *Justitiële Verkenningen*, 1993, 9: 89-110.
- VAN DIJK, J.J.M. & MAYHEW, P., *Criminal victimization in the industrial world. Key findings of the 1989 and 1992 international crime surveys*, Directorate for Crime Prevention, Ministry of Justice, The Netherlands, 1992.
- WALKER, N. & HOUGH, M. (eds.), *Public attitudes to sentencing. Surveys from five countries*, Cambridge Studies in Criminology LIX, Aldershot, England, Gower, 1988.